

A társadalmi átalakulások kezelése és tanulmányozása. Nemzetállamok versus transznacionális átalakulások

Wiltshire, Kenneth: *Management of Social Transformations: Introduction*; Castles, Stephen: *Studying Social Transformation*. = *International Political Science Review*, 22. vol. 2001. 1. no. 5–11. p., 13–32. p.

A társadalmi átalakulások kezelése a globális és helyi trendek felismerését, a kutatások során felmerülő alapvető kérdések megválaszolását és a folyamatok legvalószínűbb kimenetelének körvonalazását jelenti azzal a céllal, hogy az elért elméleti eredményeket a politikusok a gyakorlatban megvalósíthassák.

A kérdéskör először az 1990-es évek elején merült fel a kelet-európai politikai, gazdasági és társadalmi rendszerváltásokkal kapcsolatban. Ekkor, 1994-ben jött létre az ENSZ keretein belül az ún. „TÁK” program („*Társadalmi Átalakulások Kezelése*” – „*Management of Social Transformations*” – „*MOST*”), mint az UNESCO első és mindmáig egyetlen kormányközi programja a társadalomtudomány területén. A program fő célkitűzései közé tartozik a nemzetközi szociológia-kutatás fejlesztése (különös tekintettel a volt szocialista és a fejlődő országokra), valamint a kutatás és a társadalompolitikai célok meghatározásának és megvalósításának közelítése az aktuális társadalmi-gazdasági kérdésekről szóló szakvélemények, tanulmányok készítése által.

A „TÁK” program három fő kutatási területre terjed ki:

- a többnemzetiségű, multikulturális társadalmak problémái (például a nemzetközi migráció problematikája);
- a nagyvárosok politikai, környezetvédelmi, gazdasági és társadalmi kérdései (például a szegénység és a kirekesztés);
- a globális gazdasági, technológiai és környezeti folyamatok kezelése országos és helyi szinten (például az ún. „fenntartható fejlődés” biztosítása).

A program keretében megszülető projektek megvalósítása regionális és nemzetközi együttműködéssel történik, a különböző szakterületek és intézmények képviselőinek a bevonásával. Ezenkívül a „TÁK” programban közreműködő szakemberek részt vesznek az ENSZ egyéb nagyszabású konferenciáin, mint például a Riói Konferencián (környezetvédelem és a fenntartható fejlődés), a Kairói Konferencián (népesség és fejlődés), a Kopenhági Közgyűlésen (társadalmi fejlődés) vagy az Isztambuli Habitat-II. Közgyűlésen (nagyvárosok problémái).

A „TÁK” program célja egy újfajta gondolkodásmód elterjesztése, amely az ún. „transznacionális kapcsolódás” („transnational connectedness”) alap gondolatára épül. A világban lezajló átalakulások ezen új szemlélete nagyban segítheti a globalizációs folyamatok megértését mind nemzetközi, mind nemzeti, mind pedig regionális szinten. Ezáltal bepillantást nyerhetünk annak a folyamatnak a hátterébe és részleteibe is, amit „a zárt, nemzetállami társadalmak transznacionális átalakulásának” neveznek. Mindezek mellett a kutatás olyan új területekre is kiterjed, mint nemi szerepek változása a városi társadalmakban (a nők pozícióinak megerősödése), a migráció és a marginalizálódás szoros kapcsolata vagy a multikulturalizmus és a társadalmi integrálódás összetett folyamatai.

A „TÁK” program azonban nem merül ki a társadalmi folyamatok pusztá leírásában, nem reked meg az elmélet szintjén. A kutatások eredményeként cselekvési programok, gyakorlati javaslatok születnek, és konkrét kérdések fogalmazódnak meg a politika mindhárom szintjének (nemzetközi, nemzeti és helyi) szereplőihez annak érdekében, hogy ők rendelkezésükre álló eszközökkel javítani tudjanak az emberi közösségek életkörülményein, és kezelni tudják a társadalmi átalakulások következményeit.

Végül fontos közelebről is megvilágítani két olyan kulcsfogalmat, amelyek központi helyet foglalnak el a programban. Az első a már többször említett „társadalmi átalakulás” („*social transformation*”), amely a „változás” („*change*”) egy radikális, mély, az egész társadalomra kiható és viszonylag rövid idő alatt bekövetkező formáját jelenti. A másik fogalom a már szintén előfordult ún. „fenntartható fejlődés” („*sustainable development*”), amely az emberiség túlélését próbálja egyesíteni a béke és a jólét biztosításával. A fogalom az 1992-es Riói Konferencián született meg, és azóta folyamatosan bővült a vele kapcsolatban tárgyalt kérdéskör. Így a környezetvédelem mellett mára már két további területre is kiterjed: a gazdaság és a társadalom fenntarthatóságának vizsgálatára. Ennek fontos eleme a társadalmi átalakulások kezelése és a fejlődés elősegítése. Azonban van egy lényeges különbség a most bemutatott két fogalom között: míg az előbbi egy szigorúan elemző koncepciót takar, addig az utóbbi egyszerre elemző és normaalkotó, ezenkívül pedig intézményi háttérrel is rendelkezik.

Összefoglalásul a „TÁK” program két fő prioritására kell még egyszer felhívni a figyelmet:

1. A tudományos kutatás és a szociális politika összekapcsolása.
2. A programok eredményeinek, tapasztalatainak továbbadása a politikusoknak, a civilszervezeteknek és a társadalom egyéb meghatározó szereplőinek.

A társadalomtudományok számára új kihívásokat jelentenek a globális változások és az emberek életében az egyre meghatározóbb szerepet játszó transznacionális folyamatok és hálózatok. A nyugati társadalmak még mindig alapvetően ipari és nemzetállami alapon épülnek fel, és ez a konzervativizmus határozza meg a szociológiai gondolkodást is. A most ismertetésre kerülő tanulmány egy új szemléletmódot mutat be. Castles elemzése azokkal a társadalmi átalakulásokkal foglalkozik, amelyek a transznacionális hálózatoknak a társadalom különböző szintjein megnyilvánuló hatásaival foglalkozik.

I. A 20. század utolsó negyede radikális változásokat hozott a zárt nemzetállamok kapcsolataiban, s ezek az átalakulások az emberek életének valamennyi területét érintik. Ezenkívül a különböző régiók hagyományos elkülönülése, szembenállása (modern – tradicionális, kelet – nyugat, észak – dél, fejlett – fejlődő) is veszített egykori jelentéséből és jelentőségéből. Ezzel együtt a nemzetállami érdekek abszolút elsőbbsége is megszűnt, és szinte lehetetlenné vált a helyi és a világméretű folyamatok elválasztása egymástól. E változások megértése egy újfajta gondolkodásmódot igényel a társadalomtudósoktól, s ennek az új megközelítésnek a kiindulópontját a nemzetek közötti folyamatok jelentik. A kutatás tárgyát pedig ezen folyamatok az egyes emberekre, a helyi és a nemzeti közösségekre gyakorolt hatása képezi. Ez a koncepció az alapja az UNESCO „TÁK” programjának, amely különböző kutatói hálózatok létrehozásával kívánja ezt az új kutatási területet, szemléletmódot és nemzetközi együttműködést meghonosítani.

A társadalmi átalakulások vizsgálata olyan interdiszciplináris elemző tevékenység, amely a globális összekötöttség, egymásrataltság hatásait vizsgálja regionális, nemzeti és helyi szinten. A „társadalmi átalakulások” fogalmát határozottan meg kell különböztetnünk a „fejlődés” fogalmától, ami egy meghatározott cél megvalósítása érdekében tett előrehaladást jelent. Ilyen dialektikus értelemben a társadalmi átalakulásokat a globalizáció ellentétéként, ellenhatásaként lehet értelmezni, a kettő közötti szintézist pedig az ún. „fenntartható fejlődés” jelenti. A „fejlődés” és „modernizáció” fogalmak mára elavultak, hagyományos jelentésüket elveszítették a világ területi újrafelosztásának befejeződésével, az emberi tevékenységek globális környezeti kihatásainak kialakulásával, a

tömegpusztító fegyverek kifejlesztésével, a globális gazdasági és kommunikációs rendszerek kiépülésével, az emberiség globális reflexivitásának kialakulásával és a nyugati kultúrát, értékrendet határozottan elutasító csoportok fellépésével. A „mennyiségi növekedés” fogalmát (amit az egy főre jutó GDP-ben mértek) pedig felváltotta a „minőségi növekedés” (az életminőség javítása hosszú távon fenntartható környezetben).

A különböző fejlődéseméletek 1945 után jelentek meg a dekolonizációval, a kapitalizmus és a kommunizmus közötti verseny kialakulásával és a „harmadik világ” fogalmának megszületésével kapcsolatban. A nyugati világ a fejlődés motorját a modernizációban találta meg, és mint a megfelelő beállítottságot, orientációt kívánták a szocialista országokban meghonosítani a nyugati értékek terjedésének elősegítése érdekében. Az 1960-as évekre ez az elképzelés illúzióvá vált, mivel a szegény és a gazdag országok közötti különbség folyamatosan nőtt, és az elméleti szakemberek körében kialakult az ún. „függőségi iskola”. Ez az irányzat a marxai politikai gazdaságtanon alapult, és a gazdasági különbségek kialakulásának okát a „harmadik világ” nyugati kizsákmányolásában látta. Az 1980-as és 1990-es években aztán a neoliberais közgazdaságtan került előtérbe, amely a „mindenható piac” elvét hirdette. A mai globalizációs elméletek előfutárának az a világrendszer-elmélet tekinthető (Amin – 1974, Wallerstein – 1984), amely a nemzetállamok egyéni fejlődése helyett az egész világgazdaság növekedésére fektette a hangsúlyt, amiből viszont a gyenge gazdasági, politikai és katonai erővel rendelkező államok kiszorultak, és a perifériára kerültek.

A fejlődésemélet válsága az 1980-as évek végén következett be, amikor is döntő gazdasági, geopolitikai, technológiai és kulturális változások következtek be: informatikai forradalom, az Internet létrejötte, az amerikai típusú fogyasztói társadalom világméretű elterjedése és az emiatt kialakult kulturális zűrzavar, számos ország (a globalizáció vesztesei) elszegényedése, a kapitalizmus (mint a hidegháború végével fennmaradt uralkodó gazdasági modell) világméretű térhódítása, valamint a kelet-ázsiai „tigrisek”, illetve néhány latin-amerikai ország ipari fejlődése, ami végérvényesen kétségbe vonta a nyugati világ addig egyértelmű gazdasági vezető szerepét. Ezek olyan változások voltak, amelyek alaposan megnyirbálták a nemzetállamok autonómiáját, illetve azon meggyőződését, miszerint gazdasági, társadalmi és kulturális sorsuk teljes egészében a saját kezükben van. Olyan fogalmak, mint „fejlett államok”, „fejlődő államok”, „modernizáció”, „fejlődés” vagy „függőség” teljesen átértelmeződtek.

A fejlődéseméletek kritikájaként születtek meg a társadalmi átalakulásokról szóló tanulmányok, amelyek egy új elemzési szemléletmódot vezettek be, és a következő alaptételekre épülnek:

1. A társadalmi átalakulások mind a fejlett, mind a fejlődő társadalmakat érintik a globalizáció, a regionalizáció és a szupranacionalitás eredményeként.
2. A globalizáció a társadalmi különbségek új típusait hozta létre nemzetközi és nemzetállami szinten egyformán (például szociális kirekesztés, szegények és gazdagok közötti különbségek növekedése).
3. A „fejlődés” többé már nem a gazdasági növekedést és a nyugati értékrend világméretű elterjedését jelenti.
4. A társadalmi átalakulások tanulmányozása a globalizáció hatásainak feltérképezését jelenti a különböző kultúrájú és fejlettségű helyi és nemzeti társadalmakban.
5. A társadalmi átalakulások lehetnek kedvezőek és kedvezőtlenek is, illetve bizonyos országok teljes mértékben ki is szorulhatnak belőlük.
6. A globalizáció elsősorban ellenállást, a saját kulturális értékekhez való ragaszkodás erősödését és a transznacionális civilmozgalmak megjelenését váltja ki az érintett csoportoknál.

Mindezeken túl a „gazdasági fejlődés” elméletét ezenkívül felváltotta az ún. „fenntartható fejlődés” elmélete vagy a „humán fejlődés” koncepció (amelyet 1990-ben az ENSZ Fejlesztési Programja hirdetett meg – UNDP). Ez utóbbi az egyes emberek választási lehetőségeit kívánja növelni nem csak a fogyasztás vagy a gazdaság területén, hanem az emberek egész életének minden elemével kapcsolatban (kultúra, foglalkozás, lakóhely, stb.)

II. A globalizáció olyan folyamatot, illetve olyan folyamatok sorozatát jelenti, amely átalakítja a szociális kapcsolatok térbeli dimenzióit (kiterjedés, intenzitás, sebesség, kihatás), és olyan transznacionális és interregionális folyamatokat és hálózatokat hoz létre, amelyek meghatározzák a tevékenységek, a társas érintkezés és a hatalomgyakorlás valamennyi formáját. Ez a definíció lehetővé teszi a folyamatok és hálózatok feltérképezését, mérését és elemzését. Ezek alapján a különböző kutatók három, egymástól élesen elkülönülő álláspontot alakítottak ki:

- *Hiperglobalizacionisták* (Ohmae, Beck, Martin, Schumann, Reich), akik szerint a globalizáció egy új korszak hajnalát jelenti a folyamatok világméretűvé válásával. De amíg egy részük ünnepli a globalizációt, mint ami majd egy varázssütésre minden problémát megold, addig a kutatók másik része szerint az átalakulások csak egy szűk hatalmi csoport érdekeit szolgálják.
- *Szkeptikusok* (Hirst, Thompson, Weiss). Ők a globalizáció gazdasági oldalát vizsgálják, és kiemelik, hogy a világkereskedelem mintegy 80%-át a fejlett államok bonyolítják le egymás között, teljesen kiszorítva abból a többi államot. Éppen ezért a skeptikusok „globalizáció” helyett az „internacionalizáció” fogalmat használják, hiszen szerintük a világot továbbra is néhány nemzetállam – az Egyesült Államok, Japán, Nyugat-Európa – uralja. Megoldást a regionalizációban sem látnak, mivel ebben az esetben sem gyengül a nemzetállamok súlya.
- *Transzformacionalisták* (Castells), akik a globalizációra, mint a nemzetközi kapcsolatok átalakulásának eredményére tekintenek, amely a társadalmakat is átalakítja. Mindez azonban nem egy egységes világtársadalom kialakulásához vezet, hanem bizonyos társadalmi csoportok egyre fokozottabb, egyre szorosabb integrálódásához, illetve más közösségek végérvényes leszakadásához, marginalizálódásához. Ennek alapján, illetve a globalizáció hatásai szerint Castells hat csoportra osztja a világ államait:
 1. Észak-Amerika, Japán, Nyugat-Európa (hagyományos ipar válsága, a jóléti államok hanyatlása, társadalmi különbségek növekedése).
 2. Az ázsiai „tigrisek” és „kis tigrisek”, illetve néhány Arab-öböl menti olajtermelő ország (1997-ig dinamikus fejlődés, majd az ázsiai gazdasági válság miatt megtorpanás).
 3. Ázsia többi országa (főleg India és Kína), amelyek lakossága a gyors ipari fejlődés ellenére továbbra is csak olcsó munkaerő-utánpótlást jelent a gyorsabban fejlődő gazdaságok számára.
 4. Latin-Amerika, ahol továbbra is jellemző maradt az egyenlőtlen fejlődés, a gazdasági függőség és a politikai konfliktusok.
 5. Afrika, amely szinte teljesen kiszorul a világgazdaságból, és ahol mindennaposak a helyi konfliktusok és az ezek miatt lakóhelyüket elhagyni kényszerülő több százezres menekültáradatok.

6. A volt szocialista országok (kelet-európai „átmeneti gazdaságok”), ahol a kapitalizmus kiépítése okoz problémákat (gazdasági szerkezetváltás, államszervezet átalakítása).

Ebből a felosztásból is látható, hogy a globalizáció, elnevezése ellenére nem teremt egységes világot, hanem a világméretű folyamatok különböző hatást gyakorolnak a társadalmak regionális, nemzeti és helyi szintjein. Ennek vizsgálata a társadalmi átalakulások kutatásának legfontosabb területe. Ehhez egy új, transznacionális szemléletmódra van szükség, amely szakít a hagyományos nemzetállami megközelítéssel. Az átalakulások három szintje közül az embereket közvetlenül a helyi, lokális folyamatok érintik, ezért a globalizáció vizsgálatának elsődleges és legkézzelfoghatóbb területét a helyi közösségek jelentik. Az ilyen kis közösségekből kiinduló vizsgálatot nevezik „bottom-up” (alulról építkező) vizsgálatnak, ellentétben a „top-down” (felülről építkező) kutatási módszerrel, amely a fejlett régiókat alapul véve, nemzetállami szintű (és emiatt sokszor pontatlan és több szempontot negligáló) statisztikákat és elemzéseket használ.

Van még egy tényező, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni a globalizáció vizsgálatánál. Ez pedig a számtalan világméretű hálózat kiépülése, ami talán az egész globalizációs folyamat legfontosabb szervező elve. A társadalomtudósok válasza erre a kutatói hálózatok kiépítése lehet, amelyek túllépnek a nemzetállami és gyarmatosító (az európai kultúra felsőbbrendűségét hirdető) társadalomtudományok örökségén. Ebben az új rendszerben a különböző szakterületek más és más kulturális háttérrel rendelkező tudósai egyenlő partnerekké válnak a közös kutatómunkában. Ez az alap gondolata a „TÁK” programnak, amely a fő hangsúlyt az interdiszciplinaritásra és a komparatív kutatásra helyezi.

Az elmondottak összefoglalásaként a társadalmi átalakulások tanulmányozásának alapelveit a következőképpen lehet pontokba szedve röviden megfogalmazni:

1. Holisztikus szemléletre van szükség, amely egy-egy területet az egész társadalom összefüggéseiben, annak részeként vizsgál és értelmez.
2. Interdiszciplináris kutatásra van szükség, amely azonban erős szakterületi tudásra épül.
3. A tudományos és kutatási módszerek változásait is folyamatosan követni kell.
4. A múlt történelmi folyamatait is be kell vonni a vizsgálatba, mivel ezek eredményeként alakult ki a jelen, a jövő pedig a jelenre épül.
5. A globális tényezők különböző helyi hatásainak komparatív vizsgálatára van szükség az egyes kultúráknak a világméretű folyamatokban játszott szerepének meghatározásához. Ehhez részletes ismeretre van szükség a különböző kultúrákról.
6. A helyi folyamatok megértéséhez a kutatásba be kell vonni a különböző társadalmi csoportokat.
7. A kultúra és az identitás kulcsszerepet játszanak a társadalmi átalakulásokban, mivel a globalizációs folyamatok által kiváltott ezekhez való egyre erősebb ragaszkodás jelentheti a közösségek túlélését.
8. A társadalmi átalakulások tanulmányozásának leghatékonyabb módja a nemzetközi és interdiszciplináris kutatói együttműködés.
9. A kutatások célja olyan tudás felhalmozása, amely segíti a társadalmi körülmények javítását, illetve a fenntartható élet feltételeinek biztosítását, és amelyet hozzáférhetővé kell tenni a társadalmi élet valamennyi szereplője számára.